

VUKMAN PÉTER

Hercegszántói délszlávok az állambiztonsági iratok tükrében (1945–1955)

South Slavs of Hercegszántó in the light of state security documents (1945–1955). The history of Hungarian–Yugoslav relations can be characterized by frequent changes after 1945 that had a profound and often dramatic impact on the everyday lives of those Hungarians and ethnic South Slavs who lived in the vicinity of the Hungarian–Yugoslav border. In this article, through the prism of state police sources, I will examine some aspects of everyday life of South Slavic minorities who were living at a particular village in the so-called Baja triangle, Hercegszántó. In the first part of my paper, I will provide a reader with some background information on the history of Hungarian–Yugoslav relations with particular emphasis on the minorities, then, in the second part, I will analyse the ethnic and social composition of the village, the effects of the rapidly deteriorating Hungarian–Yugoslav relations after 1948 and, finally, the hopes and fears of the local Magyars and South Slavs during the period of normalization.

Keywords: Hungarian–Yugoslav relations after 1945, Soviet–Yugoslav conflict, South Slavic minorities in Hungary

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1945 és 1956 közti történetét meglehetősen hullámzás jellemezte. A második világháborút követően korántsem egyenrangú felek között újraindult kapcsolatok 1947 decemberében, Josip Broz Tito kultikus elemeket sem nélkülöző budapesti látogatásával értek csúcspontjukra. Az 1948 tavaszától éleződő szovjet–jugoszláv konfliktus azonban a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokban is ellentétes előjelű fordulatot eredményezett, a szovjet táboron belüli „mini” hidegháborús konfliktus hatására lenullázódtak a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok. A kétoldalú kapcsolatokban Sztálin 1953. márciusi halála hozott újabb fordulatot. A szovjet–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatokat követve magyar–jugoszláv viszonylatban is egy lassú, elhúzódó normalizálódási folyamat vette kezdetét.

E hullámzó kapcsolat a határ két oldalán élő kisebbségek (magyarországi délszlávok és jugoszláviai magyarok) életére is alapvető hatást gyakorolt. A következőknek kellően árnyalt bemutatása monografikus feldolgozást igényelne, a mindössze vázlatos ismertetés is szétfeszítené egy tanulmány kereteit. Ezért tanulmányomban egy szűkebb mikrorégió (a bajai háromszög) területére, azon belül is egyetlen településre, Hercegszántóra és az ott élő délszlávokra fókuszálok. Mint ismeretes, az Észak-Bácskának is nevezett térség nagyjából a Baja–Szabadka–Zombor közti háromszöget foglalja magában. A térséget évszázadok óta

vegyesen lakták magyarok, délszlávok (szerbek, horvátok, sokácok és bunyevácok) és németek; a régió a trianoni békeszerződésig földrajzi, vízrajzi, gazdasági, közlekedési és történeti egységet képezett. A második világháború után az elmenekült vagy a kollektív bűnösség vádjával kitelepített németek távozásával a korábbi etnikai viszonyok megbomlottak, helyükre sok esetben a Jugoszláviából elmenekült vagy onnan elűzött magyarok kerültek. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folytatott eddigi kutatómunkám alapján úgy vélem, a délszláv kisebbség 1945 után a helyi elit meghatározó elemévé vált, a magyar–jugoszláv kapcsolatok hullámváltozása pedig lokális szinten bonyolultabban jelent meg, mint azt az országos politika szintje alapján gondolnánk. A bajai háromszögben élők mindennapjaira, a hatalommal való kapcsolatukra a második világháborút követő gazdasági-társadalmi átalakulás és a rákosista diktatúra kiépülése (a szövetkezettesítés első fázisa, az egyházi iskolák államosítása, az egyházellenes fellépések) szintén rányomta bélyegét, a határ közelsége miatt 1948 után a régió fontossága állambiztonsági szempontból felértékelődött.

Hercegszántóval kapcsolatos vizsgálódásaimat az is indokolta teszi, hogy a multietnikus településen az előző bekezdésben vázlatosan említett folyamatok, mint „cseppben a tenger” jelentek meg, azokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött források alapján, az állambiztonsági szervek szemüvegén keresztül vizsgálom. Vizsgálódásaimat megkönnyítette, hogy a bajai háromszög településeire nyitott úgynevezett objektumdossziék szinte hiánytalanul fennmaradtak, így a hercegszántói vonatkozású kutatások lehetővé teszik annak a kérdésnek a helyi vizsgálatát, hogy miként hatott a magyar–jugoszláv kapcsolatok dinamikája az ott élő délszlávok mindennapjaira. Tanulmányomat a fentieknek megfelelően két nagyobb szerkezeti egységre tagoltam. Az első fejezetben a magyar–jugoszláv kapcsolatok dinamikájában mutatom be a magyarországi délszlávok történetét, majd a második fejezetben mintegy esettanulmányként Hercegszántóra fókuszálok, és megvizsgálom, hogyan alakult a település etnikai összetétele 1945 után, miként hatottak a magyar–jugoszláv kapcsolatok az itt élő délszlávokra és milyen reményeket keltettek a kétoldalú kapcsolatok 1953 utáni normalizálódása.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok és hatásuk a magyarországi délszláv kisebbségre (1945–1948)

Mint ismeretes, Jugoszlávia a második világháborút a győztesek oldalán, teljes szuverenitását visszanyerve fejezte be, miközben Magyarország a világháborús vesztesek asztalánál foglalhatott helyet. Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében az ország nemzetközi ellenőrzés és szovjet katonai megszállás alá került, szuverenitását *de jure* csak azt követően nyerte vissza, hogy a magyar parlament ratifikálta az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződést.¹ A köztes időszakban a valódi hatalom a Szovjetunió által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEZB) kezében volt, érdemben beleszólva nemcsak a külpolitikai kérdésekbe, hanem a belpolitikai és gazdasági jellemben ügyekbe is.² Világháborús győztesként Jugoszlávia háborús jóvátételre tarthatott igényt a

¹ A párizsi békeszerződés magyar–jugoszláv aspektusaira lásd Vukman 2018.

² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi működéséről részletesen lásd Földesi 2002. A SZEZB üléseinek jegyzőkönyvei nyomtatásban olvashatók: Feitl 2003.

megszálló magyar hatóságok által 1941–1944 között okozott károk kompenzálásaként. A SZEB mellé rendelt jugoszláv állandó missziót Obrad Cicmil ezredes vezette.

Annak ellenére, hogy a közelmúlt eseményei komolyan megterhelték a kétoldalú kapcsolatokat, az új demokratikus magyar vezetés valóban őszintén törekedett arra, hogy jószomszédi kapcsolatokat építsen ki Jugoszláviával, hiszen a szomszédos államok közül leginkább tőle várták, hogy enyhíthet az ország nemzetközi elszigeteltségén. Rákosi Máttyás, a Magyar Kommunista Párt (MKP) főtitkára különösen is sürgette a kapcsolatok kiépítését, attól saját hatalmi bázisának megerősödését is remélte. Az MKP vezetősége példaértékűként tekintett a jugoszláv belpolitikában végbement változásokra, a Jugoszláv Kommunista Párttal (JKP) folytatott elvtársi kapcsolatokról saját pozíciói alábástyázását és hátszomszédja megerősödését remélte. Ebből a szempontból a szovjetizálás veszélye mellett Magyarország „jugoszlavizálásának” lehetőségéről is beszélhetünk a korszakban.³

Jugoszlávia ezzel egy időben a Balkán-félszigeten dédelgetett regionális ambíciókat. Céljai elérése érdekében a jugoszláv vezetés számára fontossá vált, hogy biztonságban tudja az ország északi határait. A „győztes fölény”⁴ hangsúlyozásán túl Josip Broz Tito és a jugoszláv kommunista vezetés tehát a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálásában is érdekelt volt; a Drávától északra leginkább egy Jugoszláviával szorosan együttműködő, a helyi kommunista párt vezetése alatt álló, szövetséges országot kívánt látni. A Magyarországgal szembeni jugoszláv nyomásgyakorlás valójában tehát Rákosi Máttyás és az MKP hatalomba történő bebástyázását szolgálta.

Úgy vélem, hogy a magyar és a jugoszláv kormányoknak a délszláv illetve a magyar kisebbségekkel szembeni hozzáállását, a délszláv és a magyar kisebbség lehetőségeit csak a fenti, szélesebb keretek közé helyezve érthetjük meg, ugyanis mind a magyar, mind a jugoszláv fél továbbra is eszközként tekintett rájuk politikai céljaik eléréséért. Különösen igaz ez az 1945 utáni jugoszláv vezetésre, amely a magyarországi délszlávok életkörülményeit és politikai jogait kitüntetett figyelemmel kísérte. Felhasználta őket arra, hogy nyomást gyakoroljon a magyar vezetésre,⁵ életkörülményeik javítását – beleértve a (1) saját általános és középiskolák létrehozását és fenntartását, (2) a magyar és német csendőrök eltávolítását a magyar–jugoszláv határ közeléből és (3) a délszláv kisebbségnek biztosított politikai jogok kibővítését – a kétoldalú kapcsolatok javításának alapfeltételeként szabta, ahogyan arról Tito 1946. április 29-én Lavrentjev belgrádi szovjet nagykövetet tájékoztatta is.⁶

Habár Jugoszlávia a második világháborút lezáró párizsi békekonferencián hivatalos formában nem fogalmazott meg területi igényt Magyarországgal szemben, a békekonferencián, a különböző és egymásnak gyakran ellentmondó minisztériumi és értelmiségi javaslatokban 1945-öt követően a határváltoztatás kérdése többször felmerült.⁷ A jugoszláv sajtó, nem függetlenül a magyarországi belpolitikai fejleményektől, szintén napirenden tartotta a kérdést, és a nyomásgyakorlás során a jugoszláv kommunisták a magyarországi délszláv kisebbséget is felhasználták. Jugoszlávia már 1944 őszen propagandakampányba kezdett a

³ Erre vonatkozóan lásd A. Sajti 2012b, 589.

⁴ A két ország közti kapcsolatot a „büntudat és győztes fölény” kifejezéssel A. Sajti Enikő találóan megfogalmazta. A. Sajti 2008 és A. Sajti 2010.

⁵ Tóth 2016, 336–339.

⁶ Vida 2005, 208.

⁷ A békekonferenciát megelőző jugoszláv nyomásgyakorlásra és a különböző jugoszláv javaslatokra lásd Bagarić 2012; Hornyák 2015 és Hornyák 2016.

magyarországi délszlávok körében, hogy jövőjüket a titói Jugoszláviában képzeljék el. A jugoszláv fegyveres erők kétségbe vonták a magyar hatóságok működését a magyar–jugoszláv határ közelében, miközben jugoszláv csapatok szállták meg a Baja és a Letenye környéki falvakat. A Pécs környékén élő délszlávok küldöttsége 1945. január 14-én Titótól kérte, hogy Jugoszlávia annektálja a baranyai háromszöget.⁸ A határváltoztatás kérdését a jugoszlávok egészen 1946 márciusáig lebegtették, majd Tito Sztálinnal folytatott, egyébként utolsó személyes megbeszélésén (1946. május 27–28.) tájékoztatta a szovjeteket arról, hogy Jugoszlávia nem fogja a területi kérdéseket felvetni a békekonferencián.⁹

Nem meglepő tehát, hogy a jugoszláv kommunista vezetés valóban állandó figyelemmel kísérte a magyarországi délszlávok helyzetét, és nem ritkán egészen konkrét ügyekben, az egyes egyén szintjén is bele kívánt szólni az események alakulásába.¹⁰ A jugoszlávokat a délszláv kisebbség mindennapi életkörülményei és oktatási lehetőségei is nagyban érdekelték, különösen a Baja környéki falvakban élők esetében, beleértve Hercegszántót is. Ahogyan már említettem, a helyzetükön történő javítás a két ország közti kapcsolatok normalizálásának előfeltételét jelentette. Miután 1945 júliusában Rákosi visszatért belgrádi látogatásáról, az MKP Politikai Bizottságának soron következő, augusztus 2-i ülésén utasította Farkas Mihályt, hogy a belügyminisztérium sürgősen kezdje meg a magyarországi kisebbségek jogi helyzetéről szóló törvény kidolgozását.¹¹ 1946 tavaszán magyar–jugoszláv vegyes bizottságot állítottak fel, amely 1946. március 28–30. között a Baján, a bajai háromszögben és a Mohács környékén élő délszlávok összeírását, a délszláv kisebbségi iskolák helyzetét és a helyi jegyzők viselkedését vizsgálta.¹² A vegyes bizottság jugoszláv tagjai szerint a helyi délszlávok több esetben magyarnak vallották magukat, a háttérben a helyi hatóságok nyomásgyakorlását sejtették. A bizottság hivatalos jelentése ugyanakkor megállapította, hogy mindössze néhány esetben került sor a tényleges nyomásgyakorlásra, és habár a kisebbségi oktatás helyzete nem minden esetben volt kielégítő, a helyzet sokkal kedvezőbb volt annál, mint ahogyan azt a megelőző jugoszláv nyilatkozatok láttatták.¹³

A magyarországi délszláv ajkú népesség összeírását pár nappal korábban, március 16–23. között hajtották végre, de a jugoszláv diplomaták már az összeírást megelőzően elégedetlenségüknek adtak hangot. A diplomaták a helyi kisebbségi vezetőkkel együtt tiltakoztak amiatt, hogy a délszlávok magyarnak vallják magukat, még akkor is, ha anyanyelvüként a szerbhorvátot határozták meg. (Hercegszántó vonatkozásában erre a következő fejezetben részletesen is visszatérek.) Feltehetően a délszláv kisebbség döntésében az is szerepet játsz-

⁸ A. Sajti, 2012b, 590–591.

⁹ Mezei 2001, 175–178.

¹⁰ Tették ezt például Osztrovics János százhalmibattai rendőr esetében is. Esetében több más ügygel együtt a jugoszlávok Gyöngyösi külügyminiszternél interвениáltak. A jugoszláv vádak szerint Osztrovicsot szerb származása miatt a rendőrség többször megverte és átadta a politikai rendőrségnek. A jugoszláv nagykövetség a hivatalos vizsgálat eredményét sem volt hajlandó tudomásul venni, miszerint Osztrovics korábban a Nyilaskeresztes Párt tagja volt, a sajnálatos incidenst pedig a helyi szerb kisebbség nagyította fel. Gyöngyösi János feljegyzése, MNL OL, XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-sz.n./é.n. (15.d.); Szóbeli jegyzék. Budapest, 1945. augusztus 29., MNL OL, XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-31.999.pol./1945. (15.d.) és Feljegyzés. Budapest, 1945. augusztus 31., MNL OL, XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-32.254.pol./1945. (15.d.).

¹¹ MKP PB ülése, 1945. augusztus 2., PIL, 274/3., 6. ő. e.

¹² Tóth 2016, 336–339.

¹³ Jelentés a bácskai utamról. Belgrád, 1947. június 28., MNL OL, XIX-J-4-a. 1. d., p. 238–245.

hatott, hogy jól emlékeztek arra, hogy a helyi németek 1945 utáni kitelepítését egy hasonló, 1941-es összeírás eredményeire alapozva hajtották végre.¹⁴ Érdeemes megjegyeznünk azt is, hogy az összeírást maguk a jugoszláv diplomaták javasolták,¹⁵ és Vladimir Velebit jugoszláv külügyminiszter-helyettes a március 10-i prágai sajtókonferenciáján arról beszélt, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcserével kapcsolatos jugoszláv nézetet attól teszik függővé, hogy a jugoszlávoknak sikerül-e hasonló népességcserét végrehajtaniuk 300 ezer magyar és 150 ezer délszláv esetében.¹⁶ Túl azon, hogy a jugoszlávok nyomást kívántak gyakorolni a magyar kormányra a délszláv kisebbség helyzetének javítása érdekében, az összeírásra a bajai háromszögben élő délszlávok akár egy népességcsere előkészületeként is tekinthettek. Aggodalmaikat az is tovább erősíthette, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt pár héttel korábban, 1946. február 27-én írták alá.¹⁷

A javuló kétoldalú kapcsolatok másfél évvel később, Tito 1947. decemberi látogatásával értek csúcspontjukra, amikor aláírták a két ország közti barátsági és együttműködési szerződést.¹⁸ A barátság azonban nem tartott sokáig. Mindössze néhány hónapnak kellett eltelnie, hogy a szovjet–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok megromlásának egyenes következményeként magyar–jugoszláv relációban is teljesen új helyzet álljon elő.

Az 1948 tavaszától elmérgesedő szovjet–jugoszláv kapcsolatok¹⁹ teljes fordulatot eredményeztek a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokban. Rákosi hamar érzékelte, hogy megváltozott Moszkva Belgráddal kapcsolatos álláspontja, és élére kívánt állni a JKP vezetése elleni lejárató kampánynak. A magyar kormány sorra mondta fel a különböző gazdasági és politikai természetű szerződéseket, egyezményeket, élénk propagandakampányt indított Tito, az „imperializmus láncos kutyája” ellen, a szinte napi szinten történő határincidensek több esetben emberéletet is követeltek.²⁰ Rajk László perbe fogásával 1949 őszén Rákosi egy titóista pert is megrendezett, amelyet egyben a kelet-európai koncepciók és kirakatperek mintapéldaként is tekinthetünk.²¹ A per megrendezésével Rákosit legalább há-

¹⁴ Tóth 1998, 301–303. és 308–310.

¹⁵ Tóth 2016, 335.

¹⁶ Föglein 1996, 1558.

¹⁷ A délszlávok összeírása és oktatási helyzetük az 1946. április 16-i kétoldalú magyar–jugoszláv megbeszélésen is terítékre került. Az azon részt vevő jugoszláv delegáltak egyértelműen a magyar kormányt tették felelőssé, miközben Rákosi a megbeszélés során a jugoszlávok oldalára állt. Belügyminiszterét, Rajk Lászlót utasította, hogy nézzen utána, mennyire megalapozottak a jugoszláv sérelmek és az összeírásban részt vevő hivatalnokok azonnali megbüntetésére, áthelyezésére és elbocsátására utasított. Razgovor sa Rakošijem. Budimpešta, 16. IV. 1946., AJ, F. 507. CK SK IX-75/I-1., 5–6.

¹⁸ A látogatás előzményeire lásd A. Sajti 2012b.

¹⁹ A szovjet–jugoszláv konfliktus okait a nemzetközi történetírásban összefoglalja Gibianski 1994 és Rajak 2010. A konfliktus magyar–jugoszláv kapcsolatokra gyakorolt hatása a teljesség igénye nélkül: Vukman 2016 és Vukman 2017a.

²⁰ Jugoszláv kimutatás szerint 1948 júniusától 1952 végéig összesen 2886 esetben történt határincidenst a magyar–jugoszláv határon. (Jugoszlávia valamennyi államhatárát tekintve ez a szám 5359.) Az 1948–1952 közti összesítéseket táblázatos formában is közli Terzić–Bacara–Tasić 2015, 210–229.

²¹ A Rajk-perre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Varga 2000., a magyarországi perek történetébe ágyazva: Kiszely 2000, 151–214; Hódos 1990, 20–99 és a később elérhetővé vált, zömmel magyarországi levéltári források tükrében kibővítve Hódos 2005, 21–161; Ötvös 2012. A Rajk-per vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: Zimmer 1989. A téma legrészletesebb monografikus feldolgozása a per felülvizsgálatával együtt: Zimmer 2013–2014.

rom, egymással összefüggő szempont motiválta: (1) Rajk perbe fogásával és kivégzésével egy népszerű, potenciális riválisától kívánt megszabadulni; (2) elejét kívánta venni a személyével kapcsolatos esetleges nehezteléseknek és feledtetni kívánta korábbi Tito-barát álláspontját; és (3) be kívánta tölteni Tito helyét a nemzetközi kommunista mozgalomban. A per önmagában is felerősítette a Jugoszláviára nehezedő nyomást, hiszen kiváló ürügyet szolgáltatott a Szovjetunió és a szovjet érdekszférába tartozó kelet-európai szatellitállamok számára, hogy felmondják a Jugoszláviával megkötött barátsági szerződéseket. (Ezt leghamarabb a Szovjetunió mondta fel szeptember 28-án, majd két nappal később, szeptember 30-án Magyarország és Lengyelország.²²) A Rajk-pernek köszönhetően Titóékból hasznos ellenségképet is sikerült kreálni. Tito azonnal az „imperializmus fizetett ügynöke”, „háborús uszító”, a „jugoszláv ifjúság hóhéra” és az „imperializmus láncos ügynöke” lett, hogy csak néhányat említsék a *Szabad Nép* korabeli szalagcímeiből.²³ Az „éberségi kampány” az „állandó készltség” léggörét is legitímálta, hozzájárult az egyéni és a kollektív jogok korlátozásához, és lehetővé tette, hogy a kommunista párt vélt vagy valós ellenségeit letartóztassák. Ebben az értelemben tehát a rákosista rendszer (és a kelet-európai államszocialista rendszerek) megszilárdulásához is hozzájárult.

A Jugoszláviával szembeni megváltozott álláspont első jeleként az MKP azonnal nyomás alá helyezte a magyar–jugoszláv és a délszláv kisebbségi szervezeteket. A Magyar–Jugoszláv Társaság második és egyben utolsó konferenciája nem volt mentes a botrányos jelenetektől, a társaság pedig a jugoszlávellenes propaganda egyik szócsovévé degradálódott.²⁴ A délszláv kisebbségi vezetőkől a hatalom elvárta, hogy nyilvánosan ítéljék el Titót és tagadják meg a JKP politikáját. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-ra időzített határozatát követően Farkas Mihály azonnal berendelte Antun Rob délszláv ajkú parlamenti képviselőt, akitől azt követelte, hogy a *Szabad Nép* országos napilapban, a Magyar–Jugoszláv Társaság lapjában (*Déli Csillag*) és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) lapjában, a *Naše novine* hasábjain nyilvánosan támogassa a határozatot és ítélje el a JKP vezetőségét. Rob mindezt visszautasította, és a budapesti jugoszláv nagykövetség segítségével július 2. éjjelén Jugoszláviába szökött.²⁵

Az MKP ezzel egy időben az MDDSZ-t is nyomás alá helyezte. A szövetség országos vezetőségét július közepén leváltották és több vezetőségi tagot letartóztattak. Habár az MDDSZ egyes helyi szervei nyíltan támogatták Titót, mint például az a bajai háromszögben Garán és Bácsalmáson is történt, az MDDSZ országos kongresszusa a hivatalos magyar állásponttal szinkronban éles szavakkal ítélte el a JKP vezetőségének „hibás” politikáját. Habár később a szövetség teljes felszámolása is felmerült, arra végül nem került sor.²⁶

²² White Book 1951.

²³ Tito: a háborús uszítók kiszolgálója. *Szabad Nép*, 1949. április 29.; Tito, az imperialisták fizetett ügynöke. *Szabad Nép*, 1949. július 20.; Tito, a jugoszláv ifjúság hóhéra. *Szabad Nép*, 1949. augusztus 17. és Tito, a fasiszták tanítványa. *Szabad Nép*, 1949. augusztus 23.

²⁴ A Magyar–Jugoszláv Társaság, MNL OL, XI-B-1-j 37. d. 8. ő. e. 559778/48. csomag. ATársaság történetére lásd A. Sajti 2011.

²⁵ Farkas Mihály titkári iratai, MNL OL, M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e., 1.; Telegram, broj 240., 30. VI. 1948., AJ., F. 507. CK SKJ IX-75/II-44., 1. és A. Sajti 2012a, 287.

²⁶ Farkas Mihály titkári iratai, MNL OL, M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e., 1–7., 32–34. és 37–38.; MDP Titkárság 1950. május 10-i ülésének jegyzőkönyve és mellékletei, MNL OL, M-KS 276. f. 54. cs. 99. ő. e., 2. és 13–14.

Meghatározó szerepét azonban elvesztette és a délszláv kisebbség megdolgozására irányuló nyomásgyakorló eszközzé redukálódott Rákosi kezében.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1948-at követő megromlása a bajai háromszögben élő délszlávok mindennapjaira is alapvető hatást gyakorolt. Elvesztették korábbi privilegizált helyzetüket és egyre inkább Jugoszlávia „ötödik hadoszlopaként” jelentek meg. A magyar állambiztonsági szervek komolyan tartottak attól, hogy a jugoszláv hírszerzés a délszláv kisebbség tagjaira potenciális információforrásként, a propagandaanyagok terjesztőjeként vagy jugoszláv kémként tekint. Mindez felerősítette a megfigyelésükre irányuló törekvéseket, ami tovább növelte a félelem légkörét a délszlávok körében. A határövezetből történő kitelepítések²⁷ egzisztenciális fenyegetést is jelentettek. Ugyanakkor mind a magyar, mind a jugoszláviai propagandagépezet arra is törekedett, hogy a saját oldalára állítsa az országokban élő kisebbségeket. A kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlása, az egyházellenes kampány és a kollektivizálás első hulláma együttesen drámai hatást gyakorolt a bajai háromszögben élő délszlávok (és magyarok) mindennapjaira.

Délszláv mindennapok Hercegszántón

Hercegszántó az úgynevezett bajai háromszögben, a magyar–szerb határ szomszédságában található, de a magyar–horvát határtól is csupán néhány kilométer választja el. Az 1949-es országos népszámlálás adatai szerint a község adminisztratív határain belül 3505 fő lakott, magyarok, délszlávok és németek vegyesen. A község népességének több mint 80%-a paraszt volt, közülük a kisparasztság alkotta a domináns kategóriát.²⁸ A tanulmányom szempontjából az országos összeírás etnikai hovatartozásról szóló rubrikái számítanak a legizgalmasabbnak. Eszerint az anyanyelvet tekintve 45 személy, míg nemzetiségi hovatartozás szempontjában 58 fő vallotta magát horvátnak. A szerbek száma a hivatalos adatok szerint az anyanyelvet tekintve 277 főt, a nemzetiségi hovatartozást nézve 261 személyt tett ki. (A bajai háromszög délszláv ajkú falvai közül Hercegszántón élt jelentősebb létszámban szerb kisebbség.) Az 1949-es census szerint egy kis szlovén közösség is képviseltette magát – anyanyelv szerint két személy, nemzetiségi hovatartozás szerint kilencen vallották magukat szlovénnek. Meglátásom szerint azonban a fenti statisztikai adatokat meglehetősen óvatosan kell kezelnünk, azok ugyanis vélhetően alábecsülték a községben élő délszláv közösség valós létszámát. Mindezt a korábbi és a későbbi hivatalos népszámlálások eredményei és az Államvédelmi Hatóság²⁹ 1949. március 15-i jelentése is alátámasztani látszik. Az 1941-es országos összeírás szerint 3493 személy lakott Hercegszántón. Az anyanyelvi megoszlást

²⁷ Erre vonatkozólag lásd Orgoványi 2001.

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10.

²⁹ Az Államvédelmi Hatóság többször nem pusztán névváltozáson, hanem szervezeti átalakuláson ment keresztül. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) előzményét az 1945 elején létrehozott Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya és a Péter Gábor vezetésével a Budapesti Rendőr-főkapitányság keretén belül létesített Politikai Rendészeti Osztály (PRO) jelentette. Ez utóbbi szervezet 1946 októberében Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (AVO) néven önállósult, 1948 őszén hatóságként közvetlenül a Belügyminisztérium alárendeltségébe került (BM ÁVH). 1950 és 1953 között szervezetiileg is önállóan, közvetlenül a minisztertanácsnak alárendelten működött (ÁVH), majd 1953 júniusában újfent a Belügyminisztérium alá rendelték. A könnyebb áttekintés kedvéért, egyben a folytonosságra is utalva az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) elnevezést használom. Az ÁVH intézménytörténetére bővebben lásd: Gyarmati 2002 és Müller 2012. Az 1953 utáni változásokra lásd Gyarmati–Palasik 2013.

tekintve 2078 fő magyarnak, 1009 fő horvátnak és 319 személy szerbnek vallotta magát. A nemzetiségi hovatartozásukat tekintve ugyanakkor ennél többen, 2755 fő magyarnak, 419 fő horvátnak és 278 személy szerbnek vallotta magát. A községben élő horvátok száma tehát nagyságrendekkel múlta felül a nyolc évvel későbbi, 1949-es adatokat. Az 1949-es összeírást követően tizenegy évvel később, 1960-ban tartottak újabb országos népszámlálást. Ekkor a községben 3895 fő lakott, közülük anyanyelv szerint 2770 fő magyarnak, 805 horvátnak és 231 szerbnek vallotta magát. A nemzetiségi hovatartozást tekintve a számok az alábbiak szerint alakultak: 2863 magyar, 747 horvát és 224 szerb. Hasonló etnikai viszonyokról számol be az ÁVH fent említett 1949-es jelentése is. Eszerint Hercegszántó 3628 lakosából 2360 volt magyar, 1243 délszláv és 18 más nemzetiségű. A számsorok alapján az 1949-es népszámlálás adatai mögött hasonló tendenciákat vélek felfedezni, mint a térségben élő délszlávok körében 1946-ban végrehajtott népszámlálás esetében (lásd előző fejezet). Úgy vélem tehát, hogy az 1949-es népszámlálás adataiban az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus és a gyorsan romló magyar–jugoszláv kapcsolatok hatása tükröződött vissza, a helyi délszlávok közül sokan (a megtorlástól tartva) nem merték vállalni nyelvi és nemzetiségi hovatartozásukat. Mindezt a fentiekén túl az is alátámasztja, hogy az 1949-es összeírás során az anyanyelvet tekintve 854 személy, a nemzetiségi hovatartozást tekintve 589 személy az „egyéb” rubrikában szerepelt.³⁰

A délszlávok féltrejei nem is voltak teljesen minden alapot nélkülözőek. A második világháború végéhez közeledve a hadműveletek 1944 októberében érték el a bajai járás területét, bár Hercegszántót nem érintették nagyobb mértékben, a települést a Vörös Hadsereg csapatai október 21-én szabadították fel. Ezt követően, 1944 novemberétől 1945 márciusáig jugoszláv partizáncsapatok szállták meg a térséget, saját közigazgatást vezetve be többek között Garán, Csávolyon és Hercegszántón. A helyi jugoszláv nemzeti felszabadító bizottság Hercegszántón 1945. március 19-ig működött és az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintette magát. Részben a jugoszláv partizánokból, részben a helyi délszlávokból fegyveres karhatalom (milícia) is szerveződött. A megszálló jugoszláv erők egyébként lefegyverezték a csendőrséget és a községben állomásozó magyar csapatokat, akadályozták a magyar postaszolgálat és közigazgatás működését.³¹ A helyi délszláv lakosság többsége, érthetően, támogatta a jugoszláv célokat, Tito népszerűnek számított körükben, és nem vonhatták ki magukat a jugoszláv propaganda hatása alól sem. Többen aláírást is gyűjtöttek a régió Jugoszláviához csatlósát követelve – hasonló lépésekről a környező falvakból (Bácsbokod, Csávoly, Gara és Felsőszentiván) is tudunk –, és a Pécs környéki délszlávok képviselőihez hasonlóan Titóhoz is küldöttséget indítottak.³²

Ha figyelembe vesszük Jugoszlávia megnövekedett tekintélyét és Titóék regionális politikai ambícióit, egyáltalán nem meglepő, hogy helyi szinten a délszláv lakosság általában profitált az 1945 után bekövetkező változásokból. A második világháború alatt a jugoszláv csapatokban partizánként szolgálók gyakran előnyt élveztek a földosztás során és vezető tisztségeket tölthettek be a párt- és az államigazgatás helyi szervezeteiben. Helyi szinten akár egy új elit kialakulásáról is beszélhetünk. Például Tomasev Ivánt választották a Szociáldemokrata Párt helyi titkárának, Szaboljev Joszip (Jozo) pedig a Magyar Kommunista

³⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10. Az országos népszámlálás eredményeire: 1. link: *Magyarország mai területének etnikai adatbázisa 1870–2011*.

³¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 183 és ÁBTL, 3.1.5. O-9553/2. 74., 2. link: Fehér 1983.

³² ÁBTL 3.1.5. O-9553. 38. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/2 74.

Párt színeiben indult az 1947-es választásokon.³³ Úgy tűnik, hogy Hercegszántón a pártkötődésekre valóban nagy hatást gyakoroltak az etnikai tényezők: miközben a helyi magyarok többsége a Kisgazda Pártot támogatta, a délszlávok többsége a kommunistákhoz csatlakozott. Sőt 1949-ben az MKP és az MSZDP egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) 420 helyi tagja közül szinte valamennyien délszlávok voltak.³⁴

A szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése azonban újabb, ellentétes előjelű hatást gyakorolt a délszlávok életére. A helyi délszláv elit tagjai számára a párt- és az állami szervezetekben betöltött tisztségek hátránnyá váltak, és súlyosbító tényezőt jelentettek, ha valakit államelleses tevékenységgel vádoltak meg. Más esetekben a megtörtént kis helyi incidenseket felnagyították, a véletlenül elkövetett cselekményeket pedig szándékosnak állították be. A Josip Broz Tito, az „imperializmus láncos kutyája” ellen folytatott propagandahadjárat feszült légkörében érthető, hogy a helyi délszlávok (mind egyénileg, mind a közösség egészét tekintve) meglehetősen passzívakká váltak és a kivárás álláspontjára helyezkedtek. A környékbeli ortodox papok 1948. július 9-én megtartott tanácskozásán például a résztvevők bizonytalanságuknak adtak hangot az események alakulását tekintve, de abban ugyanakkor biztosak voltak, hogy a Magyarország és Jugoszlávia közti megromló kapcsolatoknak a két országban élő délszláv és magyar kisebbség fogja meginni a levét.³⁵ A korabeli állambiztonsági jelentések arra is utalnak, hogy az MDDSZ helyi szervei már 1948 őszén alig fejtettek ki érdemi tevékenységet. A délszlávok nem vettek részt a gyűléseken és a rendezvényeken, és ha meg is jelentek, jelezve érdektelenségüket, ki-be jártak a teremből a hivatalos szónokok beszédei alatt. Így tettek 1949. február 13-án is, amikor az MDDSZ nagygyűlésén Krstošić Ozren, a magyarországi kominformista emigráció³⁶ egyik vezető személyisége és Ognjenović Milán, az MDDSZ vezető funkcionáriusa, a Rajk-per későbbi vádlottja tartottak beszédet az „áruló Tito” tetteiről. A gyűlésen körülbelül csak 350 személy vett részt, és a feljegyzések szerint ők is teljesen passzívnak bizonyultak. Nem tört ki kollektív tapsorkán Sztálin és Rákosi nevének hallatán, és idejük nagy részét inkább a szomszéd helyiségben töltötték, ahol éppen egy táncos mulatságot rendeztek.³⁷ (A nagygyűléseket gyakran a helyi kocsmákban tartották.) Ez a fajta passzivitás a konfliktus későbbi éveiben is fennmaradt, ahogyan arra az 1951-ben és 1952-ben készült beszámolók is utalnak.³⁸ Természetesen magánkörben számos délszláv hangot adott Tito és Jugoszlávia iránti szimpátiájának, amikor arról beszéltek, hogy a szerb fiataloknak Titóékat kellene támogatniuk, vagy arról, hogy „Tito politikája helyes, mert jobb egy nemzetiségi politika, mert az mindég a saját népének felemelését szolgálja.”³⁹

Ezzel párhuzamosan a csendes ellenállás bizonyos formáit is megfigyelhetjük. Tito portréja még a szovjet–jugoszláv konfliktus 1948. júniusi nyilvánosságra kerülését követő-

³³ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 38., 222. és *Szabad Nép*, 1947. augusztus 1., 5.

³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10. A hercegszántói délszlávok pártválasztásába feltehetően az is belejárt, hogy az MKP 1944. november 30-án közzétett programjavaslata tényleges nemzeti egyenjogúság megvalósítását követelte a magyarországi kisebbségek számára. Erre vonatkozólag lásd 2. link: Fehér 1983.

³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 58.

³⁶ A kominformista emigránsok magyarországi történetére lásd Vukman 2017b.

³⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 80.

³⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 159. és 167.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 158.

en is hónapokig az egyik kocsma falán függött,⁴⁰ 1949 júniusában pedig valaki „Živio Tito” (Éljen Tito!) feliratokat pingált a házak falára.⁴¹ Miután lezárták a magyar–jugoszláv államhatárt, a helyi délszlávokon a kitelepítéstől és a deportálástól való félelem hatalmasodott el – nem is minden alap nélkül, hiszen az 1950-es évek elején valóban többeket az ország más részeibe deportáltak. A kitelepítés réme leginkább azokat töltötte el aggodalommal, akik a második világháború alatt partizánként harcoltak vagy hozzátartozóik éltek Jugoszláviában. A levéltári források alapján úgy tűnik, a kitelepítésekről szóló híresztelések több hullámban érték el Hercegszántót: először 1950 augusztusában, amikor a helyhatósági választással összefüggésben összeírták a helyi lakosságot. A közeli kitelepítéstől tartva többen meg is tagadták az ívek aláírását.⁴² A délszlávok kitelepítésekkal kapcsolatos félelmei ezt követően 1951 végén tértek vissza, különösen december második felében. Ekkor többen összehajtották a legfontosabb holmijaikat, hogy időben kész legyenek, ha el kell hagyni a falut. Mások esténként elbúcsúztak a közeli barátaitól, hiszen úgy vélték, könnyen előfordulhat, hogy az éj leple alatt kell elhagyniuk a települést.⁴³ Ugyanakkor egyes magyarok együttérzően viseltettek a helyi délszlávokkal szemben, kiemelve mindazt a balsorsot, ami az utóbbi időben sújtotta őket: „az összes szlávok mind olyan kedvesek, mégis sok szerencsétlenséget elhurcolnak”.⁴⁴

A félelmen és a passzív magatartáson túl a helyi délszlávok légvárakat is építettek. Például 1948 őszén egyesek úgy vélték, Tito Moszkvába látogatott és elrendezte a vizsályt Sztálinnal, a két vezető pedig megegyezett Magyarország felosztásáról. A bajai háromszög így a közeljövőben Jugoszláviához fog kerülni.⁴⁵ Hasonló véleményeket egy évvel később, a Rajk-per idején is hallani lehetett a faluban. A híresztelések ekkor a belgrádi rádióból szerzett értesüléseken alapultak. A Jugoszláviába menekült Karagity Eduárd, az MDDSZ korábbi országos vezetőségi tagja ugyanis a jugoszláv propaganda részeként rádióműsorban fejtette ki, hogy a bajai háromszög a jövőben Jugoszláviához fog tartozni, ezért a helyi viszonyokat jól ismerő, megbízható tanárookra lesz szükségük.⁴⁶

A korabeli állambiztonsági jelentések alapján ugyanakkor úgy látom, hogy a helyi és az országos politika nem minden esetben szinkronizált egymással. A legillusztrisabb példát 1950 elejéről találtam. A felszabadulás ünnepén (április 4-én) ugyanis az állambiztonság emberei több délszlávot is letartóztattak, mert a magyar mellett a jugoszláv zászlót lengetve vettek részt a helyi felvonuláson. Az ÁVH fellépése miatt még az MDP helyi vezetősége is neheztelt, rámutatva arra, éppen hogy sikerült normalizálni a magyarok és a délszlávok közti kapcsolatokat, felesleges tehát azt újból megterhelni, a mélyben szunnyadó feszültséget a felszínre hozni.⁴⁷ A korabeli interetnikus feszültségek nagyrészt két konkrét problémakörhöz kapcsolódtak. Egyrészt a község földrajzi perifériáján található Budzsák tanyán a helyi magyarok tiltakoztak amiatt, hogy 1948 szeptemberében általános iskola nyílt a tanyasi horvátok (sokácok) számára. Különösen azért nehezteltek, mert a tanyasi magyarok

⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 71.

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 85.

⁴² ÁBTL 3.1.5. O-9553. 145.

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 100–103.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 101.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 85.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 336–337.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. 3.1.5. O-9553. 120–123. és 291.

évtizedek óta hiába lobbiztak iskoláért, ezért a magyar gyerekeknek a község más iskoláiba kellett járniuk, még akkor is, ha számuk majdnem háromszorosa volt a tanyán élő délszláv gyerekek számának.⁴⁸ A másik érzékeny kérdéskört a termelőszövetkezetek jelentették. A helyi magyarok közül többen ugyanis úgy érezték, hogy a horvátság létszámát felülreprezentálva található meg a szövetkezetekben és vesz részt a döntéshozatalban.⁴⁹ Az állambiztonsági források alapján ugyanakkor lehetetlen megmondani, hogy ez a felülreprezentáltság a helyi délszlávok társadalomszerkezetének tulajdonítható-e, vagy annak, hogy korábban aktívabban támogatták a kommunista pártot. Az is lehetséges, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében a délszlávok jobban tartottak attól, hogy káros következményei lehetnek annak, ha nem lépnek be kellő számmal a szövetkezetekbe. Más, környékbeli falvakból felmaradt korabeli állambiztonsági jelentések ugyanakkor arra is utalnak, hogy a délszlávok közül néhányan valóban hittek a kollektivizálás előnyeiben. Az is igaz, hogy a helyi magyarok 1948-at követően vegyes érzelmekkel viseltettek a délszlávok iránt. Egyesek szimpatizáltak velük és továbbra is kedvezően vélekedtek Jugoszláviáról, miközben mások tartottak a jugoszláv katonai támadás lehetőségétől és a szerbek „bosszúálló természetétől”.⁵⁰ Az ÁVH korabeli jelentései egyébként arra is utalnak, hogy a helyi délszlávok között is voltak ellentétek: a horvátok attól tartottak, hogy a létszámában kisebb szerbség kerül domináns pozícióba, mint például a kisebbségi iskolák esetében. A helyi horvát fiatalok több esetben távollétükkel bojkottálták a szerb tulajdonos vendéglőiben tartott bálokat és zenés összejöveteleket.⁵¹

Sztálin halála (1953. március) helyi szinten is újabb fordulópontot jelentett. A hercegszántói (és általánosságban a bajai háromszögben megfigyelhető) hangulatot leginkább a remény és a félelem kettősségével írhatjuk le. A helyi délszlávok bizakodással tekintettek a jövő felé és abban reménykedtek, hogy az élet könnyebb lesz számukra: lehetővé válik, hogy legálisan is hallgassák a jugoszláv rádiók adásait, megművelhessék a határ másik oldalán fekvő földjeiket és könnyebb lesz a kapcsolattartás a Jugoszláviában élő, rég nem látott rokonokkal, barátokkal és ismerősökkel. Többen a Baja és Zombor közti vasútvonal újraindítását is biztosra vették.⁵² A helyi délszlávok (és magyarok) általában is úgy vélték, hogy az élet Jugoszláviában sokkal könnyebb, hiszen ott az emberek kevesebbet adóznak, így többet is költhetnek, miközben az áru kínálat terén sem tapasztalható hiány.⁵³

A helyi délszlávok közül többen úgy vélték, valamilyen formában sor fog kerülni a határ kiigazítására. Ebből a szempontból folytonosságot is megfigyelhetünk az 1945 utáni

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 71.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 78. és 263.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 60. és 68.

⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 65.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 378. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 188. A Magyarország és Jugoszlávia közti normalizálódásra lásd Kovačević 2005. A Hercegszántón áthaladó Baja–Bezdn–Zombor–Apatin(–Hódság) vasútvonalat 1912-ben adták át a forgalomnak. Az első világháborút követően a vonalból egy 31 km-es szakasz maradt Magyarország területén, a magyar–jugoszláv vonatforgalom szünetelt. A vonalat 1941-ben, a Délvidék visszacsatolásakor újból helyreállították. A szovjet–jugoszláv konfliktus éveiben a bajai háromszög vasútvonalai a határ megerősítésével összefüggésben felértékelődtek, de a két ország között forgalom nem volt. 1956 után a vonal jelentőségét veszítette, véglegesen 1972. december 31-én zárták be. 3. link: Sarlós 2013.

⁵³ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 592.

időszakban. Néhányan hangot is adtak véleményüknek, hogy a bajai háromszög már a köz-eljövőben Jugoszláviához fog tartozni, míg mások azt várták, hogy Kalocsa alatt fogják meghúzni az új államhatárt. E vágyalmok különösen 1954 nyarán voltak erősek, talán nem függetlenül attól, hogy a magyar és a jugoszláv kormányküldöttségek 1954. január 20-án egyezményt írtak alá Szabadkán a határjelek gondozásáról. A határmódosítással kapcsolatos vágyalmok (a helyi magyarság részéről a félelmek) 1956 tavaszán újból szélesebb körben is elterjedtek, ami összefüggésbe hozható Tito közeli szovjetunióbeli látogatásával. A helyiek a rádióból és a sajtóból minden bizonnyal értesültek erről és az ekkor aláírt szovjet–jugoszláv megállapodásokról, bár az egyezmények tartalmával minden bizonnyal nem voltak tisztában. Így inkább a területváltozással kapcsolatos vágyaikat vetítették ki és a reményeiket látták bele a megbeszélésbe.⁵⁴

Azon sem szabad meglepődnünk, hogy a korábbi évek lejárató propagandakampányai ellenére Tito továbbra is népszerű volt a helyi délszlávok körében. Sőt a két ország közti normalizálódás folyamata és a Jugoszláviával kapcsolatos korábbi elítélő hivatalos magyar álláspont módosulása is olybá tűnt, hogy érzéseiket igazolja. Rendre össze is hasonlították a magyar és a jugoszláv vezetőket, a Titóval kapcsolatos kedvező vélekedésekkel együtt szinte mindig elítélően nyilatkoztak Rákosiról. Az ÁVH korabeli hangulatjelentései egyértelműen alátámasztják ezt. Például 1954 júniusában egy helyi délszláv nyíltan kijelentette, hogy „Mikor Nagy Imre fellépett és a kopasz fejű Matyi meghalt, mindjárt jobb kedve lett a népnek. Most, hogy újból feltámadt, újból el lett keseredve a nép. De nem baj, majd csak itt lesz a Titó.”⁵⁵ A helyi délszláv nemzetiségi iskola igazgatója elég tájékozottnak tűnt a kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatok legfrissebb fejleményei terén, nem is mulasztotta el, hogy kifejtse az ezzel kapcsolatos észrevételeit. Mivel tanáremberként fontos szerepet töltött be a falusi közösségben, az ÁVH informátora is rendszeresen beszámolt a kijelentéseiről. Tette ezt az 1954. december 14-én kelt jelentésében is, amelyben rögzítette, hogy az iskolaigazgató „arról is tud, hogy Rákosi elvtárs ott járt a jugoszláv követségen és meghajolt a jugo. nép előtt, a »lángos kutyák« előtt”.⁵⁶ Két héttel később újfent a jól ismert propagandafrázisra utalt, amikor megemlítette, hogy most már „más szelek fújnak onnan délről [...] nem hallatszik a kutyák csaholása”.⁵⁷ Az iskolaigazgató annak is tudatában volt, hogy Jugoszlávia a nemzetközi szinten sokkalta fontosabb szerepet játszik, mint Magyarország. Ezzel összefüggésben a közelmúlt magyar politikájáról meglehetősen kritikusan nyilatkozott: „Jugoszlávia mégis csak egy elismertebb tekintély az »oroszk« előtt, mint Magyarország. Tito annak idején aktív harcos volt a fasiszták ellen, vállalta a néppel együtt a szenvedést, a hegyekben bújkálást. Ez adta meg a tekintélyét a jug. nép előtt. [...] Anélkül, hogy ezt mi elismertük volna, a mi sajtónk és rádióink csak szórta az átkokat, szidalmakat feléje. Még a tankönyveink is. Ezt mind Tito nem fogja elfelejteni Rákosinak. S ha esetleg egy egészséges tárgyalásról lehet szó, akkor előbb Magyarországnak még sok mindent kellene jóvátenni. Talán még Rákosit is félreállítani, hogy az emberekkel új irányban folyhassanak a tárgyalások.”⁵⁸

⁵⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 376., 378. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/3. 143.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 376.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 394.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 396.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 553.

A helyi magyarság ugyanakkor vegyes érzelmekkel viszonyult az 1953 utáni fejleményekhez. Többeket aggodalommal töltött el a határváltoztatás rémképe, míg mások attól tartottak, hogy helyi szinten újból a délszlávok kerülnek domináns pozíciókba és bosszút fognak állni az 1948–1953 között elszenvedett vélt vagy valós sérelmeikért: „Borzasztó időket fogunk átélni, ha ilyen kivitele lesz a tanácsválasztásnak [1954. november 28-án, VP], mint amilyenre ezek (délszlávok) felkészültek. Legjobb lesz, ha még időben elköltözzünk Hercegszántóról” – ahogyan egyikük mindezt aggodalmasan megfogalmazta.⁵⁹ Hasonló félelmeket fél évvel később, 1955 augusztusából is feljegyezték: „nagyon oda vannak most a sokacok, mert örülnek, hogy Tito »befejelet« Rákosinak. Nem fogja elfelejteni Rákosinak, de a magyaroknak sem a sok gyalázkodást, szidást. [...] Azt mondják a sokacok – beszélnek ezek –, hogy a határ menti összetűzéseknek mindig a magyarok voltak az okai. Arról is beszélnek – mondják –, hogy az októberi külügyminiszteri értekezlet többek között arról is fog dönteni, hogy lakosságcsere legyen és határkiigazítás Kalocsáig.”⁶⁰ Mások ugyanakkor abban is reménykedtek, hogy a két ország közti javuló kapcsolatok elhozzák Rákosi bukását, a kommunista rendszer szigora enyhülni fog és fel fog bukkani egy titóista vezető az országban.⁶¹

A határ azonban nem változott meg, a vágyott gazdasági-társadalmi átalakulás is elmaradt, az 1956-os forradalom következtében pedig ismét fagyossá váltak a magyar–jugoszláv kapcsolatok.

Bibliográfia

Források és forrásközlések

Szabad Nép, 1947–1949.

A. Sajti 2011 = A. Sajti E.: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége). *Forrás* 2. 29–56.

Feitl 2003 = Feitl I. (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest.

Mezei 2001 = Mezei G. (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest.

Terzić–Bacara–Tasić 2015 = Terzić, M. – Bacara M. – Tasić D. (ured.): *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija. Zbornik dokumenata*. Beograd.

Vida 2005 = Vida I. (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest.

White Book 1951 = *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd.

Zinner 1989 = Zinner T. (közread.): *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Budapest.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 346.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 553.

⁶¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 492. és 498.

Szakirodalom

- A. Sajti 2008 = A. Sajti E.: Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk. Papp R. és Szarka L. Zenta. 203–210.
- A. Sajti 2010 = A. Sajti E.: Büntudat és győztes fölény. A magyar – jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: *Uő.: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged. 133–144.
- A. Sajti 2012a = A. Sajti E.: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi N. és Tóth Á. Zenta. 277–290.
- A. Sajti 2012b = A. Sajti E.: Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth M. és Molnár A. Budapest – Győr. 587–605.
- Bagarić 2012 = Bagarić, P.: The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav–Hungarian Border in 1945–1946. *Review of Croatian History* 1. 151–182.
- Föglein 1996 = Föglein G.: Magyar–jugoszláv népcserre egyezmény tervezet (1946). *Századok* 6. 1553–1570.
- Földesi 2002 = Földesi M.: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága – a hadiszákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest.
- Gibianski 1994 = Gibianski, L.: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model. In: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. Eds. Westad, O. A. – Holtsmark, S. – Naumann, I. B. New York. 26–46.
- Gyarmati 2002 = Gyarmati Gy.: *A politikai rendőrség Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Pécs.
- Gyarmati–Palasik 2013 = Gyarmati Gy. és Palasik M. (szerk.): *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Budapest.
- Hódos 1990 = Hódos Gy.: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*.
- Hódos 2005 = Hódos Gy.: *Tettesek és áldozatok. Konceptiók perke Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest.
- Hornyák 2015 = Hornyák Á.: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás* 2. 142–158.
- Hornyák 2016 = Hornyák Á.: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Bíró L. és Hornyák A. *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest. 315–335.
- Kiszely 2000 = Kiszely G.: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest.
- Kovačević 2005 = Kovačević, K.: Yugoslav–Hungarian Relations 1953–1956, in *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003*, ed. Ljubograd Dimić (Belgrade, 2005). 140–157.
- Müller 2012 = Müller R.: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest.
- Orgoványi 2001 = Orgoványi I.: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* 17. 253–285.
- Ötvös 2012 = Ötvös P.: *Konceptióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Gödöllő – Máriabesnyő.

- Rajak 2010 = Rajak, S.: The Cold War in the Balkans, 1945–1956. In: *History of the Cold War*. Vol. I. Ed. by Leffler, M. P. and Westad, O. A. Cambridge. 198–220.
- Tóth 1998 = Tóth Á.: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 14. 301–310.
- Tóth 2016 = Tóth, Á.: Jugosloveni u Mađarskoj 1945–1948. In: *Mađari i Srbi sa dve strane promjenjive granice 1941–1948. Tematski zbornik radovia*. Ured. Hornjak, A. – Janjetović, Z. – Biro, L. Budimpešta. 315–349
- Varga 2000 = Varga L.: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Az 1956-os Intézet Évkönyve*. 11–25.
- Vukman 2016 = Vukman P.: Barátból ellenség – ellenségből barát (?): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). In: *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Szerk. Molnár T. Zenta. 45–79.
- Vukman 2017a = Vukman P.: „A fordulat éve”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949). *Acta Historica Szegediensis* 141. 179–194.
- Vukman 2017b = „*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen.*” *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest – Pécs.
- Vukman 2018 = Vukman P.: Jugoszlávia és a magyar béke. In: *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Szerk. Fülöp J. Budapest.
- Zinner 2013–2014 = Zinner Tibor: „*A nagy politikai affér.*” *A Rajk–Brankov-ügy*. I–II. kötet. Budapest.

Linkgyűjtemény

1. link: *Magyarország mai területének etnikai adatbázisa 1870–2011*. Országgyűlési Könyvtár.
https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=1941&ev2=1960&megye=&telepules=785&kod=&nemzetiseg=&felekezet=&tipus=mind&keyword=&page=50, a letöltés időpontja 2020. február 27.
2. link: Fehér M.: *A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsófokú oktatásának történetéhez*. Bács-Kiskun megye múltjából 5. 1983.
<https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/f%C5%91oldal/helyt%C3%B6rt%C3%A9neti-%C3%ADr%C3%A1sok-tanul%C3%A1nyok/a-b%C3%A1cs-bodrog-megyei-d%C3%A9lszl%C3%A1vok-als%C3%B3-fok%C3%BA-oktat%C3%A1s%C3%A1nak-t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9hez-1945-1948>, a letöltés időpontja 2021. május 27.
3. link: Sarlós I.: Egy vasútvonal vége. A Baja – Hercegszántó vasútvonal megszüntetéséről. *Múltbanéző*, 2013/6.
<https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/f%C5%91oldal/helyt%C3%B6rt%C3%A9neti-%C3%ADr%C3%A1sok-tanul%C3%A1nyok/egy-vas%C3%BAtvonal-v%C3%A9ge>, a letöltés időpontja: 2021. május 27.

Rövidítésjegyzék

AJ = Arhiv Jugoslavije, Belgrád

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest